

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

3/2018

ročník/volume 28

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

Scientific reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 3

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 25 – 43

Dátum vydania/Publication date: 15. júl 2018/July 15, 2018

Branislav ŠPROCHA

INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Prognostický ústav SAV

Luděk ŠÍDLO

Katedra demografie a demogeografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

**VÝVOJ REPRODUKČNÉHO SPRÁVANIA V ČESKEJ REPUBLIKE
A V SLOVENSKEJ REPUBLIKE V 20. STOROČÍ
A NA ZAČIATKU 21. STOROČIA**

**THE DEVELOPMENT OF REPRODUCTIVE BEHAVIOUR
IN THE CZECH REPUBLIC AND IN THE SLOVAK REPUBLIC
IN THE 20TH CENTURY AND THE EARLY 21ST CENTURY**

ABSTRAKT

Reprodukčné správanie v Českej republike a v Slovenskej republike prešlo v 20. storočí a na začiatku 21. storočia viacerými významnými transformáciami. V priebehu niečo viac ako 100 rokov sa charakter plodnosti a úmrtnosti podstatným spôsobom viackrát zmenil. Cieľom príspevku je analyzovať vývoj pôrodnosti a plodnosti spolu s úmrtnosťou v dlhom časovom aspekte a poukázať na hlavné posuny, ktorými demografická reprodukcia v oboch krajinách od vzniku Československa prešla až do súčasnosti.

ABSTRACT

Reproductive behaviour in the Czech Republic and in the Slovak Republic has undergone several major transformations in the 20th century and the early 21st century. Over a period of more than 100 years, the character of fertility and mortality has changed several times in a significant way. The aim of this paper is to analyze the development of natality, fertility and mortality in both countries in a long-term aspect and to point out the main shifts that the demographic reproduction in both countries undergone since the establishment of Czechoslovakia to the present.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

plodnosť, úmrtnosť, úhrnná plodnosť, konečná plodnosť, stredná dĺžka života pri narodení, dojčenská úmrtnosť, Česká republika, Slovenská republika

KEY WORDS

fertility, mortality, total fertility rate, completed cohort fertility, life expectancy at birth, infant mortality, Czech Republic, Slovak Republic

1. ÚVOD

Pôrodnosť spolu s úmrtnosťou predstavujú dva základné demografické procesy, ktoré sa priamo podieľajú na prirodzenej reprodukcii a primárne zasahujú do populačného vývoja. Oba procesy prešli na Slovensku i v Česku v posledných viac ako sto rokoch viacerými zásadnými zmenami, ktoré sa následne odrazili aj na intenzite a charaktere demografickej reprodukcie a populačných štruktúrach. Do spoločného štátu vstupovali obe populácie so značne rozdielnymi reprodukčnými charakteristikami. Týka sa to najmä procesu plodnosti, ktorého transformácia v rámci demografickej revolúcie sa začala v Česku skôr. Navyše je potrebné upozorniť

na existujúce diferencie v rodinnom správaní, keď Slovensko jednoznačne patrilo ku krajinám s neeurópskym modelom sobášnosti, kým Česko viac inklinovalo k populáciám západnej a severnej Európy. Z pohľadu úmrtnosti také veľké rozdiely nenachádzame, aj keď i v tomto prípade platilo, že o niečo dlhší život pred sebou mali muži i ženy v Česku. Medzivojnové obdobie, druhá svetová vojna a najmä štyri desaťročia socialistického experimentu prispeli k značnej konvergencii reprodukčných vzorcov. Pôsobením špecifických podmienok minulého režimu došlo k vytvoreniu tzv. socialistického modelu reprodukcie, ktorý sa vyznačoval skorými manželskými a reprodukčnými štartmi, takmer univerzálnou sobášnosťou, nízkou bezdetnosťou, príklonom k dvojdetnému modelu rodiny, vysokou koncentráciou plodnosti do úzkeho vekového profilu, častými predmanželskými koncepciami, využívaním interrupcií ako akejsi formy antikoncepcie ex-post, ako aj stagnáciou prípadne len veľmi miernym zlepšovaním úmrtnostných pomerov. Navonok stabilný model sa však po roku 1989 veľmi rýchlo rozpadol. Diskontinuita životných podmienok v kombinácii s celospoločenskými, hospodárskymi, politickými a normatívnymi zmenami prispeli k rýchlemu opusteniu tohto modelu a značnej pluralizácii reprodukčných vzorcov. V oboch krajinách sme svedkami odkladania rodenia detí do vyššieho veku, poklesu realizovanej plodnosti, no tiež znižovania úmrtnosti.

Ako vyplýva už z tohto úvodu, plodnosť a úmrtnosť v Česku a na Slovensku sa v priebehu posledných viac ako 100 rokov dramaticky menili a zmenili. Práve vývoj týchto zmien v kombinácii s analýzou hlavných charakteristických črt oboch základných demografických procesov sú primárnym cieľom tohto príspevku.

2. PLODNOSŤ NA SLOVENSKU

Demografická reprodukcia populácie Slovenska sa v podstate až do konca 19. storočia vyznačovala značnou dávkou extenzivity. Vysoká pôrodnosť koexistovala pri vysokej úmrtnosti a spoločne tak prinášali len relatívne malé populačné prírastky. Hrubá miera pôrodnosti v druhej polovici 19. storočia klesala len veľmi pomaly z úrovne približne 45 ‰ k hranici 40 ‰. Až koniec 19. a začiatok 20. storočia priniesol určité zrýchlenie tohto vývoja, keď v predvečer svetovej vojny pripadalo na 1000 obyvateľov už len približne 34 detí. Odhad úhrnnej plodnosti v župách zasahujúcich prevažnou časťou územia na Slovensko hovorí o poklese z približne 6 na 5 detí na ženu [pozri 11]. Práve koniec 19. storočia sa označuje ako obdobie, keď sa na Slovensku začalo postupne presadzovať vedomé obmedzovanie počtu narodených detí v rodinách ako jeden z hlavných transformačných znakov reprodukčného správania v rámci demografickej revolúcie [2, 11, 14, 15].

Prvá svetová vojna priniesla demografickú krízu, ktorá sa okrem iného odzrkadlila vo výraznom poklese pôrodnosti a plodnosti. Môžeme odhadovať, že Slovensko prišlo o niečo vyše 200-tis. detí, ktoré sa v dôsledku týchto nepriaznivých rokov nenarodili [9]. Kombinácia viacerých efektov ako skončenie dlhotrvajúceho vojnového konfliktu, návrat mužov z frontu, vznik samostatnej republiky, postupné zlepšovanie zásobovania a životných podmienok v kombinácii s prudkým povojnovým nárastom sobášnosti prispeli k výraznému zvýšeniu pôrodnosti a plodnosti. Kompenzačná fáza dosiahla vrchol v roku 1921, keď sa narodilo takmer 115-tis. detí. Hrubá miera pôrodnosti dosiahla 38 ‰ a úhrnná plodnosť sa poslednýkrát dostala k hranici 5 detí na ženu. Priaznivý efekt sa pomerne rýchlo vyčerpal a v nasledujúcom období sme svedkami zrýchlenia predvojnového

znižovania pôrodnosti a plodnosti. Práve medzivojnové obdobie sa ukázalo kľúčovým z pohľadu šírenia a presadzovania sa demografickej revolúcie na Slovensku [11]. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť niektoré externé faktory, ako sú hospodárske problémy nového štátu, problém nezamestnanosti, či v 30. rokoch dopady a dozvuky hospodárskej krízy, ktorá pokles plodnosti urýchlila [11]. V druhej polovici 30. rokov ročné počty narodených klesli pod hranicu 80 tis., hrubá miera pôrodnosti sa dostala výrazne pod úroveň 25 ‰ (v roku 1937 necelých 23 ‰) a úhrnná plodnosť už dosahovala len 2,8 dieťaťa. Od polovice 20. rokov sa v priebehu niečo vyše jednej dekády prepadol priemerný počet detí na jednu ženu o viac ako 1,3 dieťaťa. Nepriaznivý vývoj pokračoval aj v ďalších dvoch rokoch vzhľadom na napätú vnútro i zahraničnopolitickú situáciu. Po vzniku samostatného Slovenska však nastáva určité oživenie pôrodnosti. Tento trend bol do značnej miery podmienený viacerými snahami nového štátu o aktívnu a proroďinne orientovanú populačnú politiku podporujúcu jej rast [pozri 13]. Na druhej strane však došlo k striktnému zákazu vykonávania interrupcií (aj zo zdravotných dôvodov) a nelegálnymi sa stali tiež predaj, propagácia a distribúcia akýchkoľvek antikoncepčných pomôcok [13]. Posledný vojnový rok však znamenal vzhľadom na nepriaznivú situáciu prepád pôrodnosti a plodnosti (graf č. 1). Prvé povojnové mesiace priniesli len čiastočné oživenie pôrodnosti a plodnosti, no už v nasledujúcich rokoch identifikujeme výrazný nárast. Ten dosiahol svoj vrchol na začiatku 50. rokov, keď sa rodilo viac ako 100 tis. detí a úhrnná plodnosť dosiahla takmer 3,6 dieťaťa na ženu (v roku 1945 to boli približne 3 deti). Ako však uvádza Kučera [3], menová reforma v roku 1953 a zrušenie už vtedy dostatočného prídeltového systému s nízkymi cenami spôsobili zhoršenie životnej situácie rodín s deťmi. Súčasne sa na Slovensku dokončuje posledná fáza demografickej revolúcie a postupne sa začína formovať prevládajúci dvojdetný model rodiny, ktorý významnou mierou prispel k poklesu rodenia detí tretieho a vyššieho poradia, a tým aj celkovej intenzity plodnosti. Hodnota úhrnnej plodnosti do konca 50. rokov pozvoľne klesla na úroveň 3 detí na ženu, pričom počty narodených detí sa už dostali pod hranicu 90-tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 22 ‰.

Ďalší pokles pôrodnosti a plodnosti spôsobili prijatie zákona o umelom prerušení tehotenstva s platnosťou od roku 1958. Úhrnná plodnosť veľmi rýchlo klesla o viac ako 0,3 dieťaťa na ženu, pričom samotný počet živonarodených sa na konci 50. rokov znížil o takmer 10-tis. Určité zabrzdenie tohto trendu prinieslo predĺženie materskej dovolenky v prvej polovici 60. rokov, no ani to nedokázalo zvrátiť celkovo negatívne naštartovaný vývoj pôrodnosti a plodnosti. Úhrnná plodnosť sa do roku 1968 prepadla na 2,4 dieťaťa na ženu, hrubá miera pôrodnosti dosahovala približne 17 ‰ a počet narodených detí klesol výrazne pod hranicu 80-tis.

Systém pronatalitných a proroďinne orientovaných opatrení prijatých v Československu postupne v rokoch 1968 – 1973 prispel nielen k zastaveniu poklesu plodnosti, ale mal za následok aj dočasné oživenie plodnosti. Jej hodnota sa dostala v rokoch 1973 – 1976 nad hranicu 2,5 dieťaťa na ženu (maximum 2,6 v roku 1974). Pozitívny efekt však bol len krátkodobý, pretože už na konci 70. rokov bola úhrnná plodnosť takmer na rovnakej úrovni ako pred zavedením opatrení. Oveľa výraznejšie však prispeli k nárastu pôrodnosti. V druhej polovici 70. rokov kombináciou oživenia plodnosti a zväčšenia reprodukčnej základne vďaka početným generáciám žien z druhej polovice 40. a začiatku 50. rokov sa na Slovensku naposledy narodilo každoročne približne 100-tis. detí a hrubá miera

pôrodnosti prekročila hranicu 20 ‰. Keďže pronatalitné opatrenia neboli ďalej rozvíjané a ich pomerne široká dostupnosť sa stala integrálnou súčasťou životných biografii väčšiny mladých ľudí, prestali byť stimulom na ďalší rast, resp. udržanie pôrodnosti a plodnosti na dosiahnutej úrovni. Nasledujúce 80. roky sa preto vyznačovali pokračovaním klesajúceho trendu, ku ktorému prispela aj ďalšia liberalizácia potratovej legislatívy v roku 1986 zrušením interrupčných komisií. V roku 1989 počet narodených detí klesol na hranicu 80 tis., hrubá miera bola na hranici 15 ‰ a úhrnná plodnosť bola len tesne nad hranicou dvoch detí na ženu.

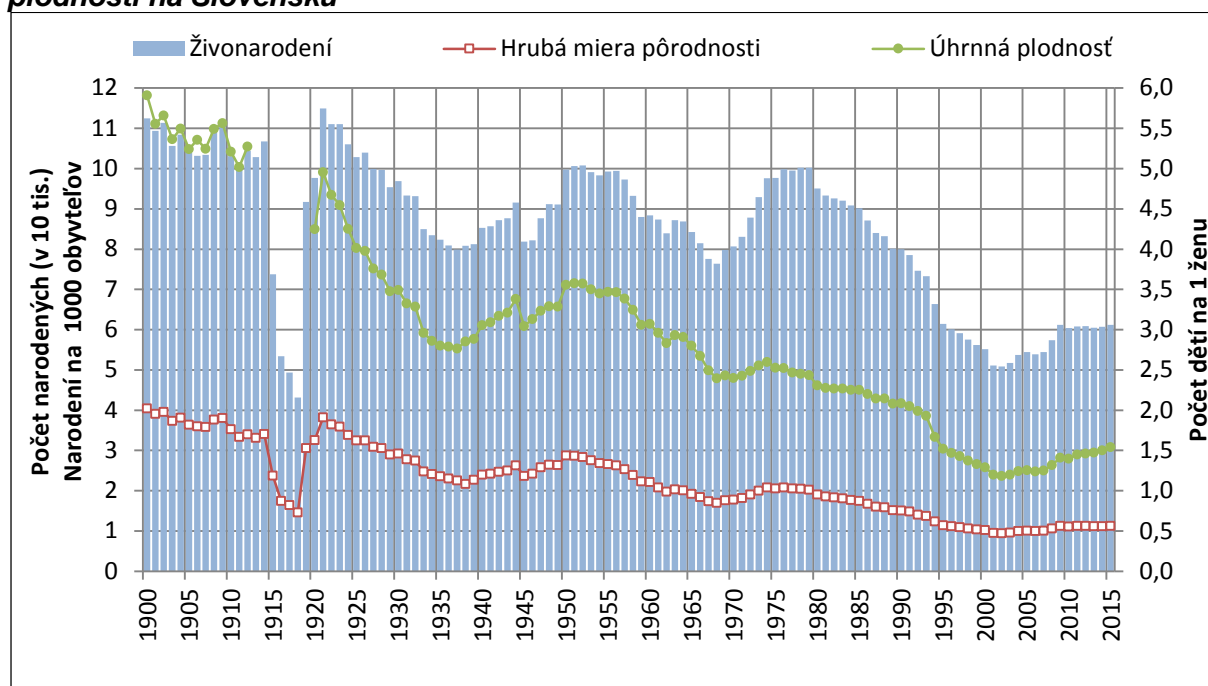
Obdobie po roku 1989 predstavuje z mnohých hľadísk špecifický úsek vo vývoji procesu plodnosti na Slovensku. Môžeme hovoriť o dvoch základných vývojových fázach v závislosti od práve pôsobiaceho primárneho transformačného procesu a s tým spojených hlavných vývojových zmien. Prvú predstavujú 90. roky a začiatok nového milénia, keď najmä v ich prvej polovici nastal k veľmi dynamickému prepadu intenzity plodnosti. Kým ešte v rokoch 1990 a 1991 hodnota úhrnnej plodnosti dosahovala hodnotu 2 detí, v roku 1995 to už bolo len niečo viac ako 1,5 dieťaťa. Počet narodených detí sa prepadol z takmer 80-tis. na 60.-tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo zníženie hrubej miery pôrodnosti na 11 ‰. V druhej polovici 90. rokov pokles pokračoval, no s miernejšou dynamikou. Fáza znižovania pôrodnosti a plodnosti vyvrcholila v roku 2002, keď úhrnná plodnosť nedosiahla ani 1,2 dieťaťa na ženu a počet narodených bol pod úrovňou 51-tis. detí. Je pritom paradoxom, že tento historicky najnižší počet narodených detí Slovensko dosiahlo v období, keď v reprodukčnom veku sa nachádzalo historicky najvyšší počet žien (viac ako 1,4 mil. osôb). V dôsledku týchto zmien sa Slovensko v priebehu jednej dekády dostalo z pozície krajiny s jednou z najvyšších úrovní plodnosti v Európe do skupiny krajín s najnižšou plodnosťou na svete. Pod hranicou 1,3 dieťaťa na ženu sa Slovensko nachádzalo osem rokov (od roku 2000 do roku 2007).

Druhá vývojová etapa sa niesla (nesie) v znamení postupného oživenia pôrodnosti a plodnosti. K jeho výraznejšiemu zrýchleniu však došlo až medzi rokmi 2007 – 2009, keď sa úhrnná plodnosť dostala nad hranicu 1,4 dieťaťa na ženu. Nepriaznivé hospodárske podmienky spojené s celosvetovou hospodárskou krízou však ďalší rast zastavili a v roku 2010 došlo k poklesu úhrnnej plodnosti pod hranicu 1,4 dieťaťa na ženu. Negatívny vplyv hospodárskej krízy bol len dočasný a v nasledujúcich rokoch sme svedkami ďalšieho zvyšovania úhrnnej plodnosti. V posledných dvoch rokoch dokonca prekonal hranicu 1,5 dieťaťa na ženu a pri zachovaní poslednej dostupnej hodnoty by sa jednej žene narodilo v priemere 1,54 dieťaťa.¹ Zvyšovanie plodnosti sa odrazilo aj na rastúcom počte narodených, ktorý sa od roku 2009 pohybuje pomerne významne nad hranicou 60-tis., a to aj napriek nastupujúcemu poklesu počtu žien v reprodukčnom veku.

---

¹ Od roku 2012 (vrátane) sa medzi živonarodenými deťmi nevykazujú deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Kvôli vzájomnej porovnateľnosti dlhých časových radov sme sa preto rozhodli, že na účely tohto príspevku budeme pokračovať v metodike platnej do roku 2011.

Graf č. 1: Vývoj počtu živonarodených detí, hrubej miery pôrodnosti a úhrnnej plodnosti na Slovensku

Pozn.: Údaje od roku 2012 sú vrátane detí narodených v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku.

Zdroj údajov: Pohyby obyvateľstva 1919 – 1991, primárne údaje ŠÚ SR 1992 – 2015

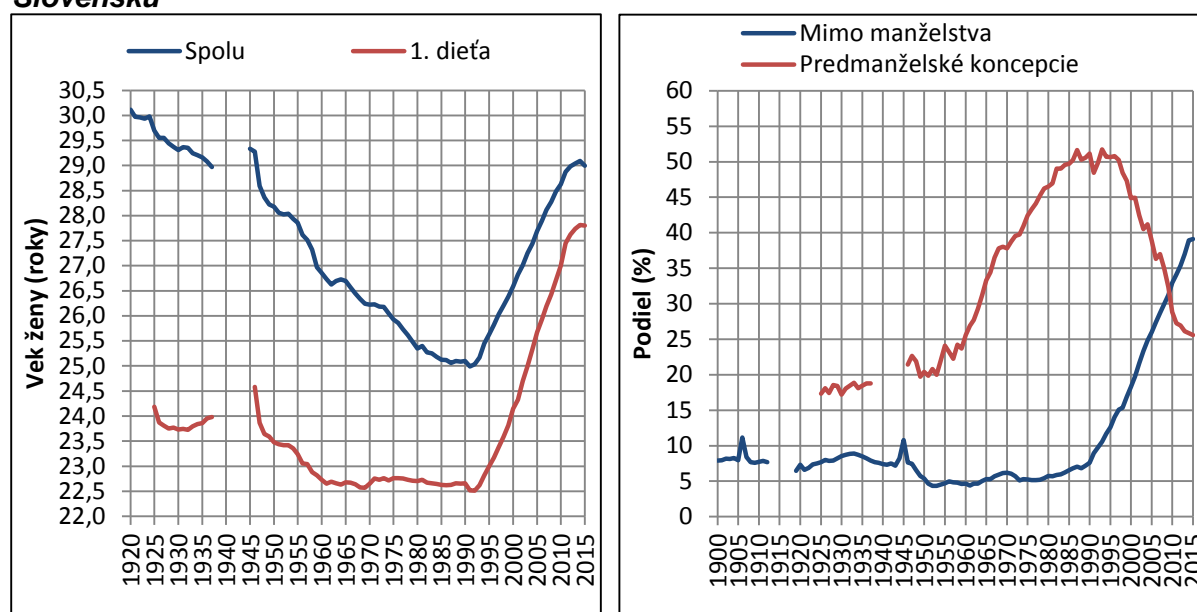
Slovensko dlhodobo patrilo k priestorom, kde pôrodnosť a plodnosť boli úzko spojené so životom v manželstve. Byť slobodnou (nevydatou) matkou bolo vo vidieckych priestoroch ostro kritizované, v rozpore s cirkevnou morálkou a dobrými mravmi miestnych spoločností [pozri 12]. Podiel detí narodených nevydatým ženám sa dlho udržiaval pod hranicou 10 %. Ich zvyšovanie súviselo napríklad s hospodárskou krízou v 30. rokoch (na 9 %), nepriaznivou situáciou posledného vojnového roku 1945 (11%) a naopak, pokles (až k hranici 5 %) napríklad so zavádzaním pronatalitných a prorodinných opatrení na konci 60. a začiatku 70. rokov [bližšie 9]. Posledné štvrtstoročie však prinieslo prelomenie vzťahu medzi životom v manželstve a reprodukciou, rozmach nemanželských párových spoložití, ako aj častejšie slobodné materstvo žien, čo spôsobuje historicky jedinečný nárast podielu detí narodených mimo manželstva. Z približne 7 % na konci 80. rokov už v súčasnosti predstavujú približne 40 %.

Špecifickým prvkom reprodukčného modelu, ktorý sa vytvoril po druhej svetovej vojne, bol vysoký podiel predmanželských koncepcií. V 60. rokoch predmanželské koncepcie tvorili približne jednu tretinu a v polovici 70. rokov prekračovali hranicu 40 %. Absolútny vrchol dosiahli v období od polovice 80. do polovice 90. rokov, keď približne polovica všetkých uzatváraných manželstiev bola ovplyvnená tehotenstvom nevesty (graf č. 3). Odtedy podiel predmanželských koncepcií klesá až na jednu štvrtinu.

Z pohľadu časovania materských štartov patrilo Slovensko aj vďaka skorým vstupom do manželstva ku krajinám s nízkym priemerným vekom pri prvom pôrode. Ten sa v medzivojnovom období pohyboval na úrovni 23,3 až 24,0 roka (graf č. 2). Špecifické podmienky minulého politického režimu priniesli dokonca jeho mierny

pokles a od konca 50. rokov do konca 80. rokov sa ženy na Slovensku stávali matkami v priemere vo veku 22,5 – 22,9 roku. Hodnoty priemerného veku pri pôrode sa až do začiatku 90. rokov kontinuálne znižovali. Na začiatku 20. storočia pri vysokej intenzite rodenia detí vyšších poradií dosahoval takmer 30 rokov. Do konca medzivojnového obdobia klesol na 28 rokov, no približne o polstoročie neskôr ženy na Slovensku v priemere rodili vo veku 25 rokov. Hlavným faktorom tohto vývoja bol pokračujúci pokles intenzity rodenia detí vyšších poradií pri presadzovaní sa dvojdetného modelu rodiny.

Graf č. 2 a č. 3: Vývoj priemerného veku pri pôrode a prvom pôrode (vľavo), podielu predmanželských koncepcií a detí narodených mimo manželstva (vpravo) na Slovensku

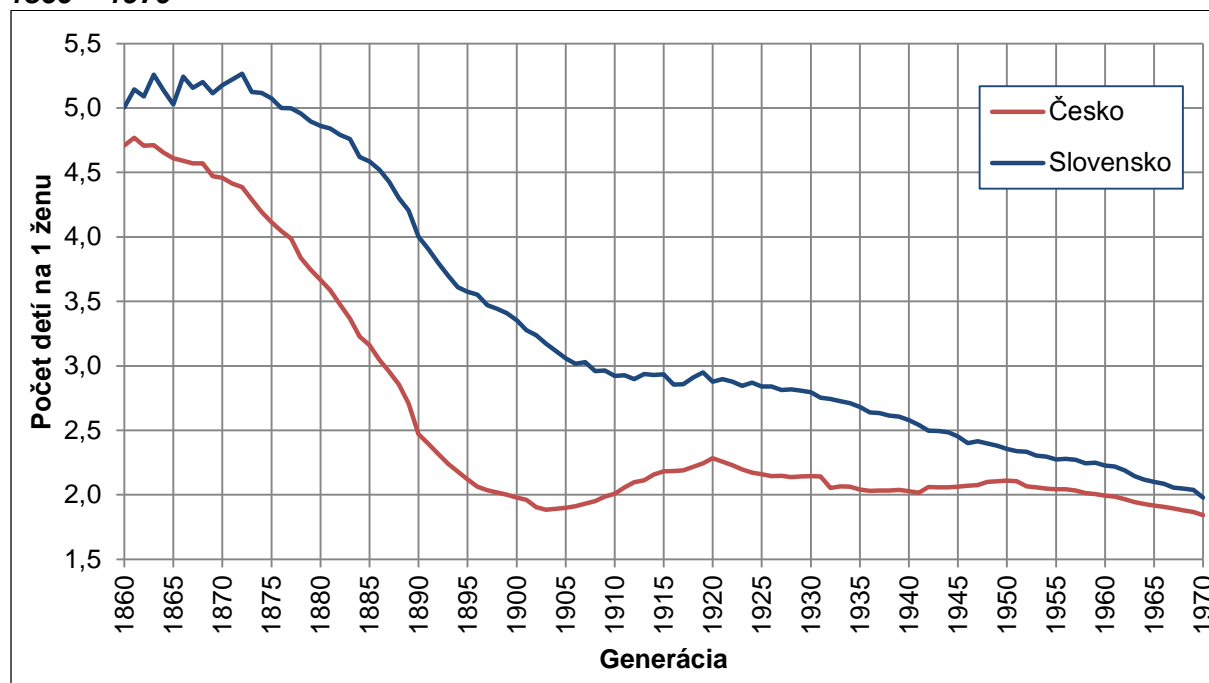

Zdroj údajov: Pohyby obyvateľstva 1919 – 1991, primárne údaje ŠÚ SR 1992 – 2015

Diskontinuita životných podmienok po roku 1989 sa odrazila nielen na celkovej intenzite plodnosti, ale jedným z hlavných prejavov transformácie reprodukčného správania je odkladanie rodenia detí a najmä prvých detí do vyššieho veku. Priemerný vek pri prvom pôrode sa zvýšil o viac ako 5 rokov na takmer 28 rokov a priemerný vek pri pôrode už prekračuje hranicu 29 rokov.

V najstarších generáciách sa priemerný počet detí, ktoré sa narodili jednej žene pohyboval nad hranicou 5 detí. Až v generáciách z druhej polovice 70. rokov 19. storočia vidíme určitý nástup poklesu realizovanej plodnosti, ktorý sa zrýchlil u žien narodených v druhej polovici 80. rokov a v 90. rokoch 19. storočia (graf č. 4). V generáciách z prvej dekády 20. storočia sa konečná plodnosť dočasne stabilizovala na úrovni 3 detí na ženu. K ďalšiemu medzigeneračnému poklesu začalo dochádzať až u žien narodených v 20. rokoch. Nasledujúci vývoj priniesol v podstate trvalý a neprerušovaný pokles konečnej plodnosti až do najmladších generácií, u ktorých môžeme hovoriť o ukončenej reprodukcii. Ženy narodené na konci 60. rokov sú posledné, ktoré mali v priemere dve deti. V generáciách zo 70. rokov 20. storočia, ktoré sú najvýraznejšie zasiahnuté celospoločenskou transformáciou po roku 1989 je zrejmé, že konečná plodnosť dosiahne výrazne nižšie hodnoty, pričom je možné očakávať, že vzhľadom na nízku rekuperáciu druhých a ďalších detí [8] by to mohlo byť až na úroveň 1,6 – 1,7 dieťaťa na ženu.

Graf č. 4: Vývoj konečnej plodnosti žien Česka a Slovenska narodených v rokoch 1860 – 1970

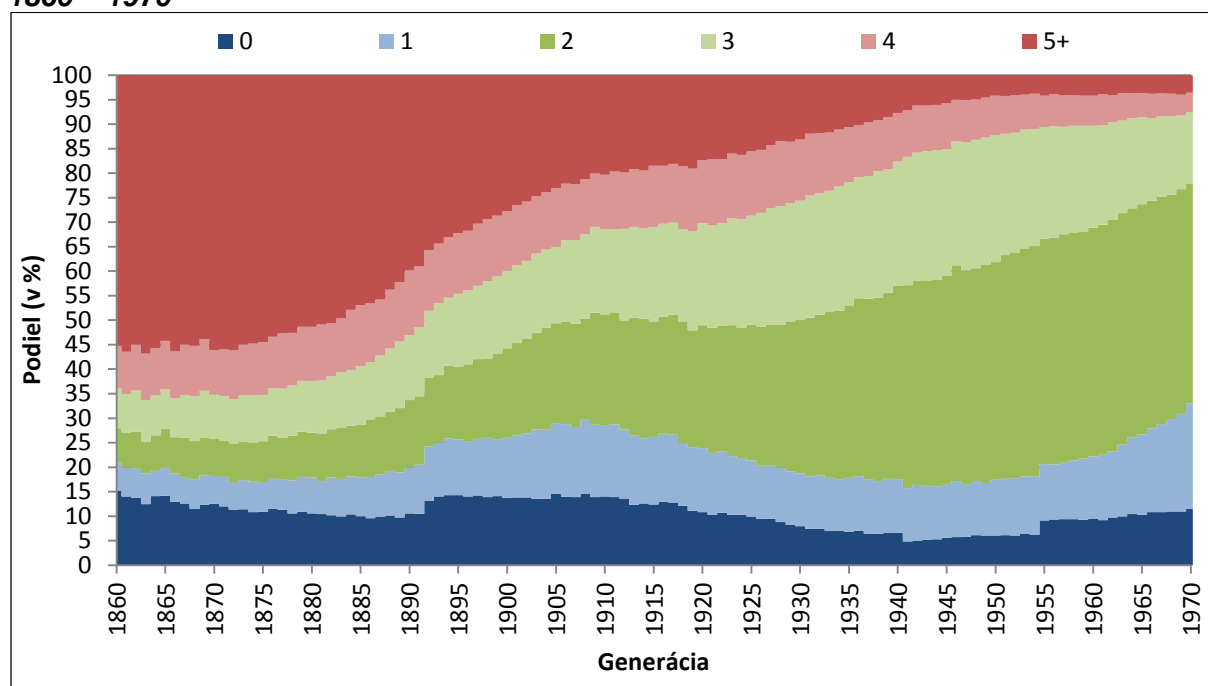

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu 1930 – 1991, Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011

Vysoká úroveň konečnej plodnosti žien narodených v 70. rokoch 19. storočia bola podmienená predovšetkým viac ako polovičným zastúpením žien, ktorým sa narodilo 5 a viac detí. Znižovanie ich zastúpenia bolo hlavným faktorom spomínaného znižovania konečnej plodnosti. Do popredia sa dostávali predovšetkým ženy s dvomi a tromi deťmi (graf č. 5). Pre Slovensko bola typická aj dlhodobá nízka váha bezdetných žien a žien len s jedným dieťaťom. Hlavným reprodukčným vzorcom sa postupne stalo byť aspoň raz matkou a najlepšie matkou dvoch detí. Podiel žien s dvomi deťmi postupne medzigeneračne rástol a vrchol dosiahol v kohortách z druhej polovice 50. a prvej polovice 60. rokov, keď 46 – 47 % žien malo práve dve deti.

Graf č. 5: Vývoj štruktúry žien Slovenska podľa počtu narodených detí v generáciách 1860 – 1970

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu 1930 – 1991, Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011

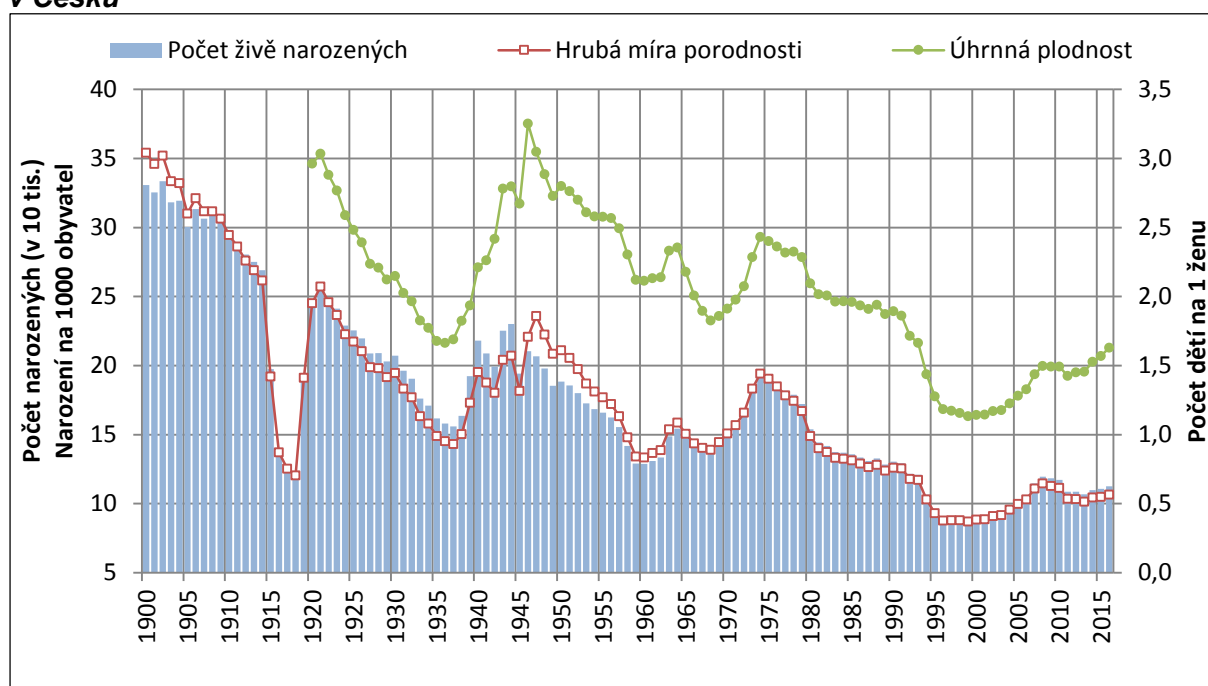
3. PLODNOST V ČESKU

Populace Česka v porovnaní se Slovenskom vstupovala do 20. stololetí s rozdílnou intenzitou a charakterem plodnosti. Významnou měrou k tomu přispělo odlišné časování nástupu kvantitativně-kvalitativních změn v rámci demografické revoluce, která v českých populacích započala s určitým časovým předstihem již na konci 19. století [2]. Důležitým faktorem bylo také odlišné sňatkové chování, kterým se populace českých zemí více podobala severní a západní Evropě.

Hrubá míra porodnosti se na začátku 20. století v Česku pohybovala ještě nad hranicí 35 ‰. V předvečer první světové války se již dostala k hranici 26 ‰ a nepříznivá situace následujících let přispěla k dalšímu výraznému poklesu až k hranici 12 ‰. Poválečná kompenzační fáze podobně jako na Slovensku přispěla k dočasnému oživení porodnosti a plodnosti. Na 1 000 obyvatel v roce 1921 připadalo téměř 26 narozených dětí a úhrnná plodnost se vyšplhala nad hranici 3 dětí na ženu. Trvání příznivých faktorů kompenzační fáze bylo krátké a již v polovině 20. let se úhrnná plodnost dostala pod úroveň 2,5 dítěte na ženu. Pokles však pokračoval i v dalších obdobích a již na začátku 30. let se úhrnná plodnost dostává pod hodnotu dvou dětí na ženu (graf č. 6). Do rozpadu republiky se průměrný počet dětí, které by se při zachování intenzity plodnosti narodily jedné ženě, propadl pod hranici 1,7 dítěte. Tím se Česko již v meziválečném období zařadilo mezi země s nejnižší úrovní plodnosti na světě. V období druhé světové války došlo v Česku k poměrně výraznému oživení plodnosti. Kombinace zvýšené sňatečnosti a snahy vyhnout se pracovnímu nasazení v Třetí říši přispěly k nárůstu úhrnné plodnosti až k hodnotě 2,8 dítěte na ženu v roce 1944. Poslední válečný rok, podobně jako na Slovensku, se nesl ve znamení poklesu plodnosti. Ten byl záhy přerušen výrazným oživením v následujících dvou letech, kdy úhrnná plodnost překračovala hodnotu 3,0 dětí na ženu. Od začátku 50. let však pozorujeme

postupný pokles intenzity plodnosti až k záchovné hranici (2,1 dítěte), přerušen krátkodobým zvýšením v letech 1963 a 1964 pravděpodobně v důsledku prodloužení mateřské dovolené. Již na konci 60. let však úhrnná plodnost klesla výrazně pod hodnotu 1,9 dítěte na ženu. V souvislosti s negativním vývojem plodnosti v tomto období je zapotřebí též poznamenat, že k nepříznivým faktorům se od roku 1958 připojily interrupce, které byly legalizovány a stejně jak na Slovensku poměrně široce využívány. Na konci 60. a v první polovině 70. let přijatý komplex pronatalitních opatření, spolu se změnou politickou a společenskou situací, také v Česku přispěl k dočasnému oživení plodnosti. Hodnota úhrnné plodnosti se dostala až nad úroveň 2,4 dítěte na ženu, avšak pozitivní efekt byl také v českých zemích rychle vyčerpán a dokonce již v druhé polovině 70. let identifikujeme nastoupení klesajícího trendu. Od roku 1983 úhrnná plodnost opětovně prolomila hranici dvou dětí a do začátku 90. let se ještě snížila na necelých 1,9 dítěte na ženu. Dopady celospolečenské transformace po roce 1989 se v Česku odrazily na poklesu intenzity rození dětí daleko rychleji a s větší dynamikou. Proto již v polovině 90. let klesla úhrnná plodnost pod hranici tzv. extrémně nízké plodnosti (1,3 dítěte na ženu), na které vydržela následujících 11 let. Minimální úroveň úhrnné plodnosti registrujeme přitom v Česku na přelomu 20. a 21. století, kdy dosahovala hodnot 1,13 – 1,14 dítěte. Od tohoto momentu jsme svědky postupného oživení plodnosti spojeného s nástupem procesu rekuperace. K přerušení tohoto trendu v letech 2009 – 2011 přispěla velkou měrou globální hospodářská krize, avšak v posledních letech již opětovně dochází k zvyšování hodnot úhrnné plodnosti, která již přesahuje hodnotu 1,6 dítěte na ženu.

Graf č. 6: Vývoj počtu živě narozených, hrubé míry porodnosti a úhrnné plodnosti v Česku

Zdroj údajů: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [05.04.2018]

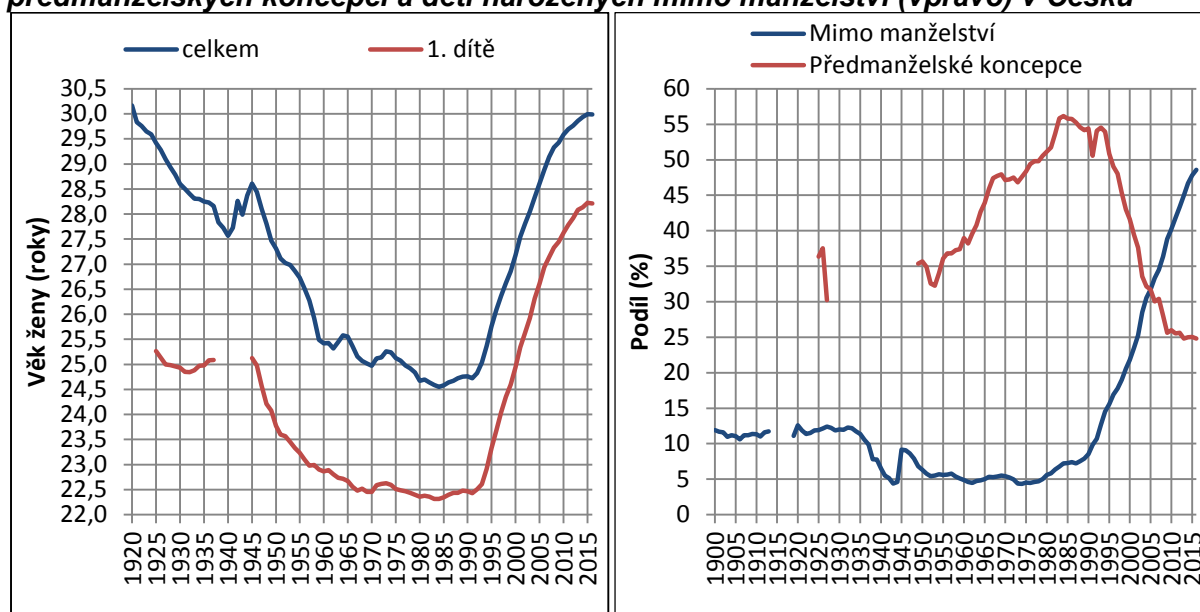
V meziválečném období se ženy v Česku stávaly matkami v průměru ve 25 letech. Vzhledem na ukončování demografické revoluce (tj. před začátkem 2. světové války) a s ní spojené omezování velikosti rodiny docházelo již od začátku 20. století k poklesu celkového průměrného věku při narození dítěte (graf č. 7). Tento vývoj byl

dočasně přerušen ve válečném období. Po druhé světové válce u obou ukazatelů sledujeme pokles hodnot. Přibližně od poloviny 60. let se hodnoty průměrného věku při prvním porodu stabilizovaly na úrovni 22,5 roku a ženy v Česku v průměru rodily děti ve věku 24,5 – 25,0 let. Od začátku 90. let však dochází k dynamickému odkládání rození prvních dětí. Průměrný věk při prvním porodu se mezi lety 1990 – 2016 zvýšil o necelých 6 let a v současnosti již dosahuje 28,2 let. S posunem mateřských startů je spojeno také odkládání realizace dalších reprodukčních záměrů, co se projevuje také na růstu celkového průměrného věku při porodu, kdy ženy v Česku v současnosti rodí děti v průměru ve 30 letech (graf č. 7).

Úzké propojení sňatečnosti, manželství a reprodukce se v Česku dlouho projevovalo nízkým podílem dětí narozených nevdaným ženám. Před první světovou válkou jejich podíl překračoval 11 % a v meziválečném období to bylo něco více než 12 %. V průběhu druhé světové války došlo k výraznému snížení pod hranici 5 %. Poválečné období se dočasně neslo v znamení určitého nárůstu k 10 % hranici, avšak od konce 40. let opětovně sledujeme snižování podílu nemanželských dětí až na úroveň přibližně 4 – 6 %. Na ní se zastoupení dětí narozených nevdaným ženám v Česku udrželo až do konce 70. let. V posledním desetiletí před rozpadem socialistického bloku již evidujeme mírné zvyšování jejich podílu k 10 % hranici na začátku 90. let. Vývoj v posledním čtvrtstoletí však přinesl značnou intenzifikaci tohoto vývojového trendu a v současnosti již děti narozené mimo manželství představují téměř 49 % z celkového počtu živě narozených dětí (graf č. 8).

Podobně jako na Slovensku, také v Česku byl jedním z důležitých znaků reprodukčního chování zejména v socialistickém období rostoucí podíl předmanželských koncepcí (graf č. 8). V 80. a v první polovině 90. let více než polovina všech prvních manželství byla uzavírána těhotnou nevěstou. Období posledních dvou desetiletí přineslo dynamický pokles tohoto fenoménu a v současnosti předmanželské koncepce tvoří jen přibližně čtvrtinu z celkového počtu prvních dětí narozených vdané ženě.

Graf č 7 a č. 8: Vývoj průměrného věku při porodu a při prvním porodu (vlevo), podílu předmanželských koncepcí a dětí narozených mimo manželství (vpravo) v Česku

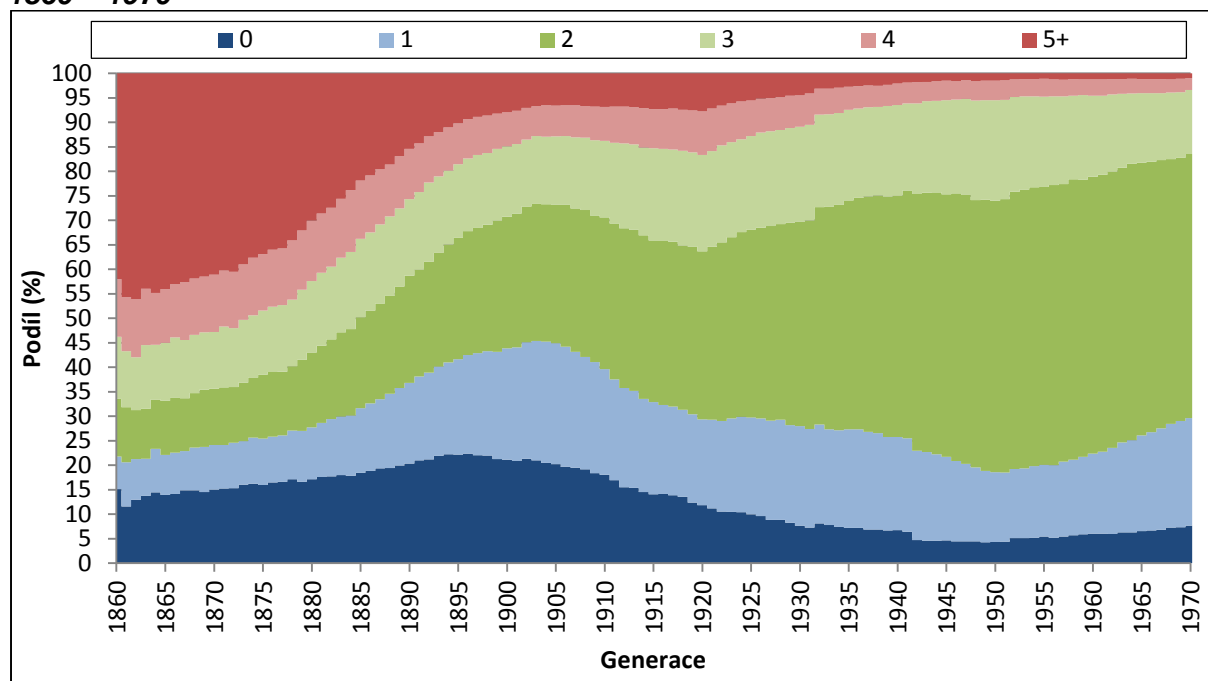

Zdroj údajů: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [05.04.2018]

Z dlhodobého pohľadu môžeme také v Česku sledovať výrazný pokles intenzity realizovanej plodnosti (graf č. 4). V najstarších známych generáciách sa konečná plodnosť pohybovala nad hranicou 4,5 dieťaťa na ženu. Smérom k mladším kohortám však spatrujeme relatívne dynamický pokles, keď už ženy narodené v druhej polovici 80. let mali v priemere lenom 3 deti a ženy zo začiatku 20. storočia dokonca menej než 2 deti. Následoval mierne krátkodobý nárst, aby sa konečná plodnosť od generácie 1910 až do generácie 1959 stabilne pohybovala na úrovni 2,0 – 2,2 dieťaťa na ženu. U žien narodených vo druhej polovici 40. a na začiatku 50. let ešte lze sledovať velice mierne nárst plodnosti, ktorý byl spojen s prijatím komplexného souboru propopulačních opatření na konci 60. a v první polovici 70. let. Přibližně od generací ze začiatku 50. let však dochází k pozvolnému poklesu konečné plodnosti, která se již od kohorty 1960 dostává trvale pod hranici dvou dětí. V nejmladších generáciích s ukončenou reprodukci se v Česku průměrný počet dětí na jednu ženu již dostal k úrovni 1,8 dieťaťa na ženu (graf č. 4).

Vysoká realizovaná plodnosť v najstarších generáciách žien Česka byla podmíněna přítomností vysokého podílu žien s 5 a více dětmi. Až do generácií ze začiatku 70. let 19. storočia predstavovali více než 40 % (graf č. 9). Na druhej strane v porovnaní se Slovenskom byla v Česku o něco vyšší bezdětnost a také častěji se ženy přiklínaly k jednoduchosti, dvoudětnému nebo trojdětnému modelu rodiny. Dynamické prosazení regulace plodnosti se projevilo zejména v poklesu podílu žien s nejvyšším počtem dětí. Již v kohortách ze začiatku 80. let 19. storočia netvořily ani jednu třetinu a u žien narodených v 90. letech to nebyla ani pětina. Tento pokles byl na druhej strane kompenzován nárstem dvoudětného a jenom částečně trojdětného modelu rodiny.

Graf č. 9: Vývoj struktury žien Česka podle počtu narozených dětí v generáciích 1860 – 1970

Zdroj údajů: Sčítání lidu 1930 – 1991, Sčítání lidu, domů a bytů 2001 a 2011

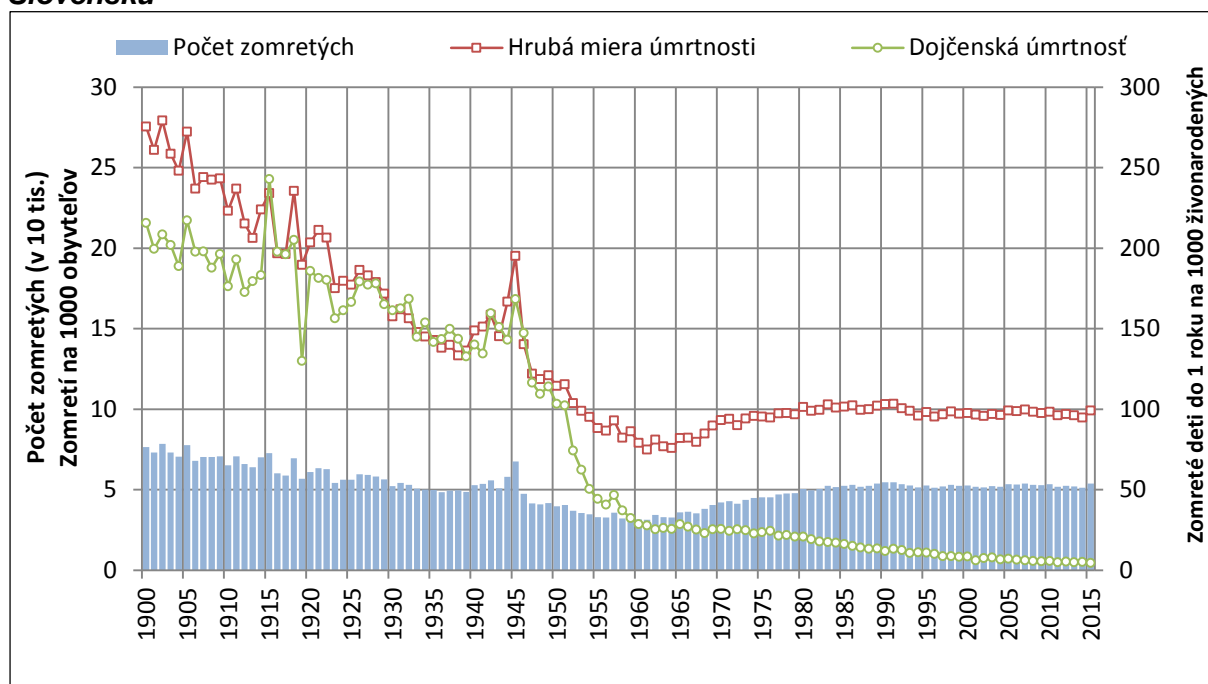
Zajímavý je i nárst bezdětnosti a jednoduchosti v kohortách z konce 19. a začiatku 20. storočia. V generáciích 1890 – 1905 představovali bezdětné ženy více než jednu pětinu. Jedno dítě měla pětina až čtvrtina žien narodených v letech 1895 – 1912.

Právě tak vysoký podíl žen nanejvýš s jedním dítětem byl příčinou nízké konečné plodnosti (pod 2 děti na jednu ženu). V mladších generacích podíl bezdětných žen klesal. Váha žen s jedním dítětem se na hranici 18 – 20 % udržela až do generací z první poloviny 40. let. Postupně se do popředí dostával model rodiny s dvěma dětmi. Nadpoloviční zastoupení ženy s dvěma dětmi dosáhly již od generace ze začátku 40. let, přičemž vrcholu dvoudětný model dosáhl v generacích ze začátku 50. let až první poloviny 60. let 20. století, kdy tato skupina tvořila 56 – 58 % z populačního ročníku (graf č. 9). Směrem k mladším kohortám však můžeme identifikovat postupný pokles až k hranici 54 %. Pro ženy, které většinu ze své reprodukční dráhy prožily po druhé světové válce, byla typická také velmi nízká bezdětnost (4 – 6 %). Podobně model se čtyřmi a více dětmi se stal postupně okrajovou reprodukční záležitostí.

4. ÚMRTNOSTĚ NA SLOVENSKU

Úmrtnostné pomery na Slovensku na začiatku 20. storočia boli jednoznačne veľmi nepriaznivé, aj keď z dlhodobého hľadiska sa situácia postupne zlepšovala. Hrubá miera úmrtnosti klesla už pod hranicu 30 ‰ a stredná dĺžka života pri narodení u mužov dosahovala približne 36,5 roka a u žien niečo viac ako 38,6 roka. Do začiatku prvej svetovej vojny sa hrubá miera úmrtnosti znížila na približne 20 ‰, pričom hodnota strednej dĺžky života pri narodení v roku 1910 už u mužov prekročila hranicu 40 rokov a u žien sa priblížila k hodnote 43 rokov [9]. Veľmi dôležitým faktorom celkovo nepriaznivých úmrtnostných pomerov na Slovensku bolo pretrvávanie vysokej dojčenskej a detskej úmrtnosti. Z 1 000 živonarodených detí na začiatku 20. storočia zomieralo do prvého roku života približne 200 detí a pred začiatkom prvej svetovej vojny to stále bolo 170 – 180 detí (graf č. 10). Veľká vojna prispela k celkovému zhoršeniu úmrtnostných pomerov. Išlo najmä o prvý rok, keď vojenské operácie priamo zasiahli územie Slovenska a posledný rok vojny spojený so španielskou chrípkou. Stredná dĺžka života klesla pod hranicu 40 rokov, hrubá miera úmrtnosti sa dostala až k hranici 24 ‰ a dojčenská úmrtnosť prekračovala hodnotu 200 ‰ (graf č. 10). Povojnové komplikované roky sa niesli v duchu obmedzeného zlepšovania úmrtnostných pomerov a predlžovania života. Vo všeobecnosti však medzivojnové obdobie môžeme považovať za významný medzník v procese znižovania úmrtnosti na Slovensku. Vďaka tomu sa v druhej polovici 30. rokov hrubá miera úmrtnosti dostala pod úroveň 14 ‰, dojčenská úmrtnosť sa pohybovala na úrovni 140 – 150 ‰ a stredná dĺžka života pri narodení sa predĺžila u mužov na takmer 52 rokov a u žien dokonca dosiahla hodnotu 55 rokov (graf č. 12). Medzi rokmi 1920 a 1937 sa život práve narodeného chlapca predĺžil o viac ako 9 rokov u dievčaťa to bolo dokonca o viac ako 12 rokov. Primárnu úlohu na tomto procese zohrávalo zlepšovanie úmrtnosti v detskom a dojčenskom veku [9]. Z pohľadu príčin smrti dochádzalo postupne k znižovaniu váhy epidemických a infekčných ochorení a do popredia sa dostávali najmä civilizačné ochorenia (kardiovaskulárne a onkologické) [9].

Graf č. 10: Vývoj počtu zomretých, hrubej miery úmrtnosti a dojčenskej úmrtnosti na Slovensku

Zdroj údajov: Pohyby obyvateľstva 1919 – 1991, primárne údaje ŠÚ SR 1992 – 2016

Obdobie Slovenskej republiky síce spočiatku prinieslo zníženie dojčenskej úmrtnosti a predĺženie strednej dĺžky života na niečo viac ako 53 rokov u mužov a 57 rokov u žien, no ďalší vývoj už taký priaznivý nebol. Dojčenská úmrtnosť sa zvýšila až nad hranicu 160 ‰ a v dôsledku vojnových operácií v poslednom roku vojny došlo aj k výraznému zníženiu hodnôt strednej dĺžky života pri narodení na 42 rokov u mužov a necelých 51 rokov u žien (pozri graf č. 10, č. 12). Povojnová stabilizácia, zlepšovanie zásobovania a životnej úrovne priniesli zlepšovanie úmrtnostných pomerov. Do konca 40. rokov sa hrubá miera úmrtnosti stabilizovala na 12 ‰ a priemerná dĺžka života mužov sa predĺžila až na 58 rokov a u žien dokonca výrazne prekročila hranicu 61 rokov. Dynamický pokles úmrtnosti a počtu zomretých však pokračoval aj v 50. rokoch. Podľa Kučeru [3] patrilo Československo v prvej polovici 50. rokov ku krajinám s najrýchlejším predlžovaním života na svete. Medzi rokmi 1950 a 1960 sa hodnota strednej dĺžky života zvýšila o takmer 8 rokov u mužov a viac ako 9 rokov u žien. Na začiatku 60. rokov u mužov prekročila hranicu 68 rokov a u žien 73 rokov. Dojčenská úmrtnosť v priebehu jednej dekády klesla z viac ako 103 ‰ (rok 1950) pod úroveň 30 ‰ (v roku 1960 na necelých 29 ‰). Uvedené zmeny boli výsledkom rýchleho čerpania potenciálu v podobe znižovania úmrtnosti v dojčenskom a detskom veku a na infekčné ochorenia [4, 5, 10].

V nasledujúcich takmer troch desaťročiach sa však priaznivý vývoj zastavil. Výnimkou bolo len zníženie dojčenskej úmrtnosti pod 20 ‰ na začiatku 80. rokov. Dynamika poklesu úmrtnosti žien bola veľmi nízka, čo znamenalo nárast strednej dĺžky života len o niečo viac ako jeden rok za dekádu. U mužov dokonca nastalo zhoršenie a následná stabilizácia strednej dĺžky života na približne 67 rokov (pozri graf č. 12). Vďaka tomu postupne dochádzalo k prehlbovaniu mužskej nadúmrtnosti. Hlavnými príčinami nízkej dynamiky resp. stagnácie úmrtnostných pomerov bola len málo meniac sa intenzita úmrtnosti v produktívnom a poproduktívnom veku, pričom

potenciál na zlepšenie úmrtnostných pomerov v dojčenskom a detskom veku už bol takmer vyčerpaný a nemohol tak prispievať k výraznejšiemu predlžovaniu života [10]. Z pohľadu príčin smrti sa po druhej svetovej vojne ukončil epidemiologický prechod k civilizačným ochoreniam. Od 70. rokov v krajinách západného bloku je naštartovaný proces kardiovaskulárnej revolúcie, ktorý znamenal predovšetkým znižovanie úmrtnosti na srdcovocievne ochorenia, no k tomuto trendu v Česku a na Slovensku dochádza v podstate až od začiatku 90. rokov [10]. Práve začiatok 90. rokov minulého storočia priniesol novú vývojovú etapu [6, 9, 10] v úmrtnostných pomeroch. K jej hlavným znakom patrí viac menej kontinuálne znižovanie celkovej intenzity úmrtnosti a predlžovanie života [6, 9]. Dojčenská úmrtnosť klesla stabilne pod hranicu 10 ‰ a v súčasnosti sa pohybuje na úrovni okolo 5 ‰. Stredná dĺžka života pri narodení mužov medzi rokmi 1990 a 2016 vzrástla takmer o 7 rokov, z menej ako 67 rokov na takmer 74 rokov. V rovnakom období sa predlžil život žien o približne 4,5 roka, a to z necelých 76 rokov na 80,4 roka. Hlavným hnacím motorom týchto zmien je už znižovanie úmrtnosti v produktívnom a čiastočne (najmä u žien) aj v mladšom poproduktívnom veku. Ide predovšetkým o znižovanie úmrtnosti na kardiovaskulárne a niektoré onkologické ochorenia. Aj napriek tomuto vývoju Slovensko naďalej pomerne výrazne zaostáva za väčšinou krajín bývalého západného bloku [pozri 10] a vyznačuje sa tak značným potenciálom na ďalšie zlepšovanie.

5. ÚMRTNOST V ČESKU

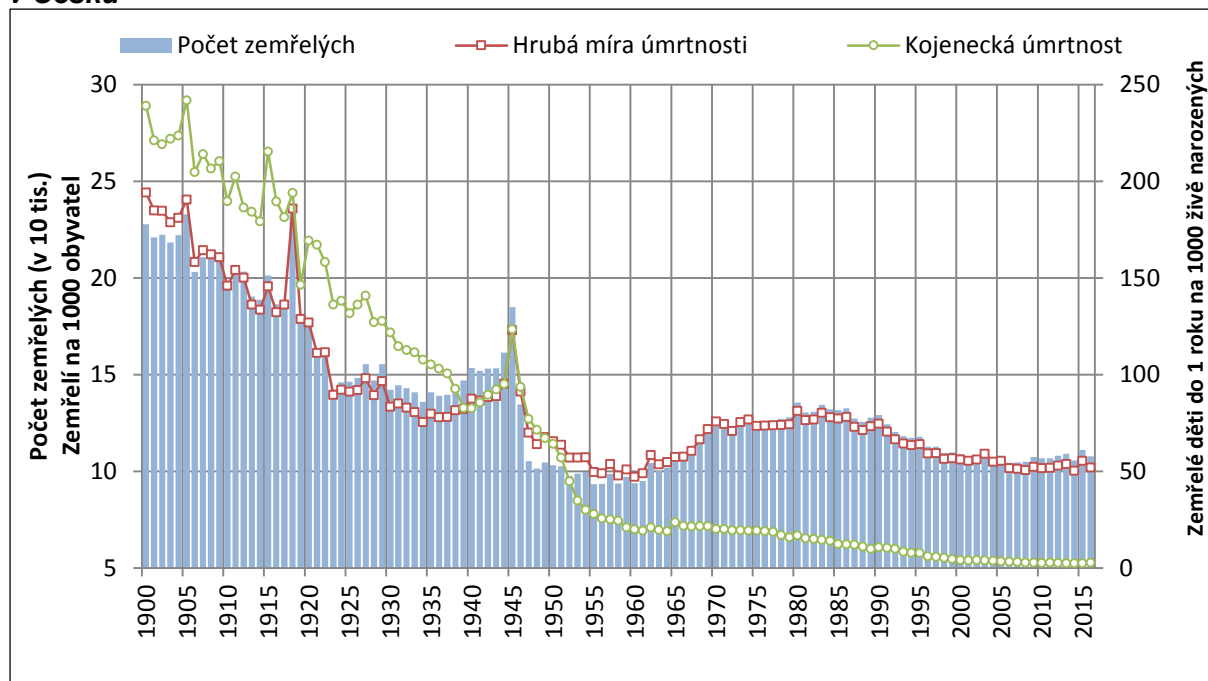
Vývoj úmrtnosti byl v posledních více jak 100 letech v Česku v mnohých směrech podobný jako na Slovensku. Mnohé základní vývojové rysy, jako i podmiňující faktory, byly již uvedeny v podkapitole o úmrtnosti na Slovensku, proto se v následující části omezíme jen na bližší analýzu vývoje tohoto procesu v Česku.

Do 20. století populace Česka vstupovala s nepříznivými úmrtnostními charakteristikami, i když postupně docházelo k jejich zlepšování [3]. Například hrubá míra úmrtnosti se pohybovala poměrně výrazně nad hranicí 20 ‰ a tuto úroveň prolomila až těsně před vypuknutím světového válečného konfliktu. Střední délka života na začátku 20. století dosahovala necelých 39 let pro muže a 42 let pro ženy. V předvečer 1. světové války se dostala úroveň 43 let u mužů a 46 let u žen [3]. Na tak nízké délce života se výraznou měrou podílela zejména vysoká kojenecká a dětská úmrtnost. Z 1 000 narozených dětí do prvního roku života umíralo v první dekádě 20. století více než 200 dětí. Až před 1. světovou válkou se kojenecká úmrtnost v Česku dostala výrazněji a trvaleji pod tuto hranici (graf č. 11). Následující vývoj významně ovlivnily nepříznivé podmínky válkou sužované společnosti. Zejména poslední válečný rok se v důsledku španělské chřipky nesl ve znamení výrazného zhoršení úmrtnostních poměrů. Hrubá míra úmrtnosti dosáhla téměř 24 ‰ a kojenecká úmrtnost se vyšplhala opětovně k hranici 200 ‰ (graf č. 11).

Následující období však přineslo poměrně výrazný pokles hodnot hrubé míry úmrtnosti (pod 15 ‰) i kojenecké úmrtnosti (pod 150 ‰). Do konce meziválečného období se počet zemřelých na 1000 obyvatel dostal k hranici 13 ‰ a z 1 000 živě narozených dětí do prvního roku života umíralo už jenom přibližně 100 z nich. Snižování dětské a kojenecké úmrtnosti se projevilo také na zvyšování hodnot střední délky života při narození. Ta se v roce 1920 u mužů pohybovala na úrovni 47 let a u žen byla těsně pod hranicí 50 let. Do rozpadu republiky však délka života právě narozených žen překročila 60 let a u mužů se dostala k hranici 57 let.

Následující válečné období přineslo určitou stagnaci a zejména poslední válečný rok také zhoršení úmrtnostních poměrů [3]. Poválečné roky se podobně jako na Slovensku nesly v dynamickém prodlužování života, když na konci 50. a v první polovině 60. let se již střední délka života mužů dostala nad úroveň 67 let a u žen přesahovala 73 let (graf č. 12). Kojenecká úmrtnost se dostala na hranici 20 ‰ (graf č. 11).

Graf č. 11: Vývoj počtu zemřelých, hrubé míry úmrtnosti a kojenecké úmrtnosti v Česku

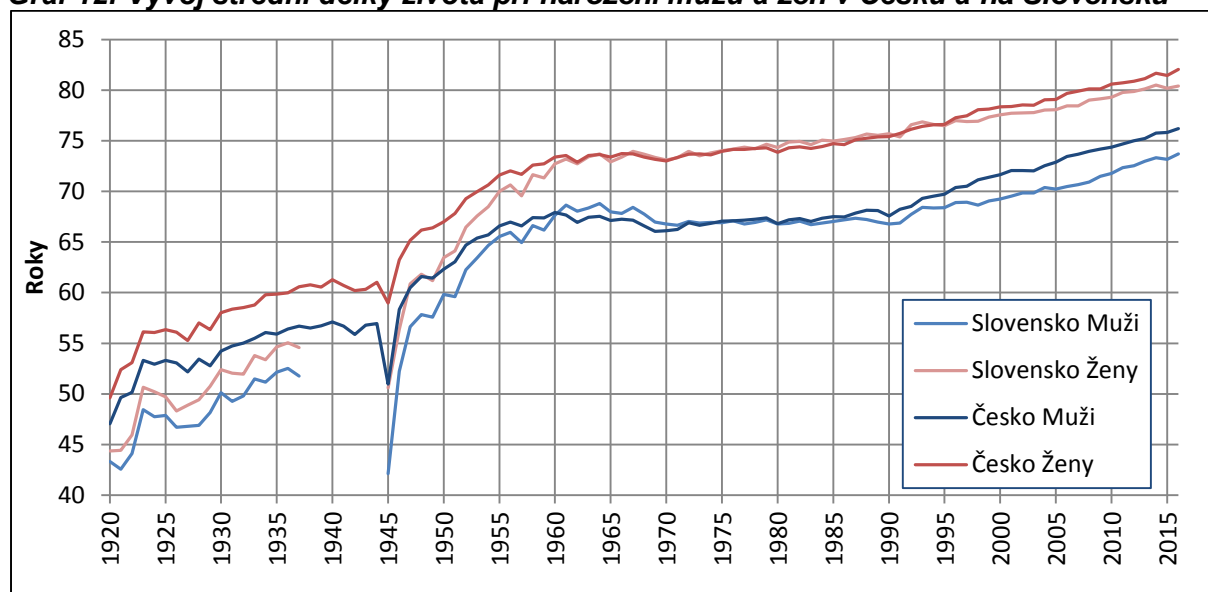

Zdroj údajů: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [05.04.2018]

Následující vývoj přinesl také v Česku nízkou dynamiku snižování úmrtnosti u žen, když do konce 80. let hodnota střední délky života při narození vzrostla jenom mírně nad 75 let. V mužské části populace došlo po určitém poklesu k stagnaci na úrovni 67 – 68 roků (graf č. 12). Od začátku 90. let identifikujeme prolomení negativního trendu a délka života se víceméně kontinuálně prodlužuje [blíže 1, 7]. Tento trend je v Česku o něco dynamičtější, a proto dochází k prohlubování rozdílů mezi Českem a Slovenskem z pohledu hodnot střední délky života při narození (graf č. 12). Podle posledních dostupných údajů u mužů již překročila 76 let a u žen 82 let. Kojenecká úmrtnost se od začátku 90. let pohybuje pod hranicí 10 ‰, přičemž od roku 2008 je dokonce stabilně nižší jako 3 ‰ (graf č. 11).

Graf 12: Vývoj strednej dĺžky života pri narodení mužů a žen v Česku a na Slovensku

Zdroj údajů: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [05.04.2018]

6. ZÁVER

Česko a Slovensko po prvej svetovej vojne vstupovali do spoločného štátu s viacerými odlišnosťami v intenzite a charaktere demografickej reprodukcie. Skorší začiatok demografickej revolúcie v českých krajinách v kombinácii s neskorším vstupom do manželstva podmieňovali celkovo nižšiu intenzitu rodenia detí. S tým úzko súvisel aj nižší podiel žien s väčším počtom detí. Ženy v Česku boli v starších generáciách častejšie bezdetné alebo sa im narodilo jedno, prípadne len dve deti. Pomerne rýchly pokles úhrnnej i konečnej plodnosti na Slovensku prispel postupne k približovaniu oboch krajín z pohľadu intenzity rodenia detí. Vývoj po druhej svetovej vojne navyše tiež prispel k značnej konvergencii aj z pohľadu časovania reprodukcie. Aj napriek tomu si Slovensko predsa len zachovalo o niečo vyššiu realizovanú plodnosť, častejšiu prítomnosť žien s tromi a viac deťmi, ale u mladších žien aj vyššiu bezdetnosť. Naopak, v Česku už v starších generáciách dominoval dvojdetný model rodiny, ktorého výskyt bol častejší ako na Slovensku. V najmladších generáciách je zrejme, že už nielen z pohľadu intenzity, ale aj štruktúry žien podľa parity sa obe populácie takmer od seba neodlišujú. Česko i Slovensko si pritom z vývojového hľadiska prešli od vzniku samostatného štátu až dodnes viacerými veľmi podobnými transformačnými zmenami. Medzivojnové obdobie prinieslo pokles pôrodnosti a plodnosti (dynamickejší na Slovensku). Druhá svetová vojna, naopak, pre obe krajiny znamenala vo všeobecnosti skôr oživenie rodenia detí, na čo nadviazala druhá polovica 40. a začiatok 50. rokov. Nasledujúci vývoj sa niesol v znamení kontinuálneho poklesu plodnosti, ku ktorému prispela aj liberalizácia potratovej legislatívy. Oživenie plodnosti v oboch krajinách priniesli 70. roky, najmä vďaka prijatiu komplexných prarodinných a pronatalitných opatrení. Z pohľadu pôrodnosti navyše zavážili aj štruktúrne zmeny, keď do reprodukčného veku vstupovali početné generácie žien narodených v 40. rokoch a na začiatku 50. rokov. Priaznivý vývoj však nemal dlhé trvanie a 80. roky priniesli v Česku i na Slovensku ďalší pokles pôrodnosti a plodnosti. Ten sa ešte viac zrýchlil v 90. rokoch. Diskontinuita životných podmienok prispela k veľmi dynamickým zmenám. Okrem zníženia intenzity plodnosti, počtu narodených detí sme svedkami presunu reprodukcie do vyššieho veku, ako aj rozvoľnenia vzťahu medzi životom v manželstve a rodením detí.

Výsledkom je tak nárast hodnôt priemerného veku pri pôrode, prvom pôrode, ako aj podielu detí narodených mimo manželstva. Posledných 10 – 15 rokov prinieslo určité oživenie plodnosti, ktoré predovšetkým súvisí s nástupom fázy rekuperácie odložených reprodukčných zámerov. Vzhľadom na rozsah odkladania a rekuperácie je však zrejmé, že zatiaľ nedochádza k plnej kompenzácii, čoho výsledkom je v oboch krajinách ďalší pokles konečnej plodnosti, ako aj zmeny v štruktúre žien podľa parity.

Z pohľadu úmrtnostných pomerov obe populácie vstupovali po prvej svetovej vojne do spoločného štátu s nepriaznivými charakteristikami. Tie boli do značnej miery podmienené vysokou detskou a doječenskou úmrtnosťou, ako aj úmrtnosťou na infekčné a epidemické ochorenia. Medzivojnové obdobie síce prinieslo viac-menej kontinuálne znižovanie úmrtnosti, no až druhá polovica 40. a prvá polovica 60. rokov rozhodujúcou mierou prispeli k prekonaniu výrazného zaostávania Česka a (najmä) Slovenska za demograficky vyspelou Európou. Súčasne tiež prispeli k určitej konvergencii úmrtnostných pomerov medzi Českom a Slovenskom. Nasledujúce obdobie však pre obe populácie znamenalo stagnáciu, resp. len veľmi málo dynamické zlepšovanie úmrtnosti. Vývojom intenzity, ako aj charakteru úmrtnosti si boli veľmi podobné. Prelomenie tohto negatívneho trendu priniesol až začiatok 90. rokov. Od tohto momentu môžeme v Česku i na Slovensku registrovať viac-menej kontinuálne predlžovanie života. O niečo dynamickejšie je tomu dochádza v Česku, preto sme svedkami určitých divergenčných trendov a mierneho zaostávania Slovenska.

PodĎakovanie

Príspevok je čiastkovým výstupom z projektu VEGA č. 2/0057/17 „Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku“ a vznikol za podpory GAČR č. 18-08013S „Posun rodičovství do vyššího věku: individuální perspektivy versus společenské náklady“.

LITERATÚRA

- [1] BURCIN, B.: Úmrtnost. In: Populační vývoj České republiky 2001 – 2006. Praha: Katedra demografie a geodemografie PříF UK, 2007, s. 45 – 56. ISBN 978-80-86561-77-6.
- [2] FIALOVÁ, L. – PAVLÍK, Z. – VEREŠ, P.: Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: Population Studies, 1990, č. 1, s. 89 – 106.
- [3] KUČERA, M.: Populace České republiky 1918 – 1991. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994. 101 s.
- [4] MĚSLÉ, F. Mortality in Central and Eastern Europe: long term trends and recent upturns. In: Demographic Research, 2004, s. 45 – 70.
- [5] MĚSLÉ, F. – VALLIN, J.: Mortality in Europe: the divergence between east and west. In: Population, 2002, č. 1, 157 – 197.
- [6] MÉSZÁROS, J.: Atlas úmrtnosti Slovenska 1993 – 2007. Bratislava: INFOSTAT, 2008. 108 s. ISBN 987-80-89398-03-4.
- [7] RYCHTAŘÍKOVÁ, J.: The case of the Czech Republic: determinants of the recent favourable turnover in mortality. In: Demographic Research, 2004, s. 105 – 138.
- [8] ŠPROCHA, B.: Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. In: Demografie, 2014, č. 3, s. 219 – 233.
- [9] ŠPROCHA, B. – MAJO, J.: Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy. Bratislava: INFOSTAT, 2016, 183 s. ISBN 978-80-89398-30-0.

- [10] ŠPROCHA, B. – ŠÍDLO, L. – BURCIN, B.: Úroveň úmrtnosti na Slovensku a v Česku v európskom pohľade. Geografický časopis, 2015, č. 1, s 25 – 43.
- [11] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: FiF UK, 2016. 376 s. ISBN 978-80-89881-02-4.
- [12] ŠVECOVÁ, A.: Rodina a dedina. In: Botíková, M. – Švecová, S. – Jakubíková, K.: Tradície slovenskej rodiny. Bratislava: Veda, 1997, s. 50 – 60.
- [13] TIŠLIAR, P.: Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) Populačné štúdie Slovenska I. Krakov: Katedra etnológie a muzeológie – Katedra všeobecných dejín FiF UK v Bratislave. 2013, s. 19 – 90.
- [14] VEREŠ, P.: Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: Demografie, 1983, č. 3, s. 202 – 207.
- [15] VEREŠ, P.: Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. In: Demografie, 1986, č. 2, s. 110 – 117.

RESUME

Reproductive behavior in the Czech Republic and in the Slovak Republic has undergone several important changes over the past 100 years. Many of them have contributed to the demographic convergence of both countries in terms of demographic reproduction.

After the establishment of Czechoslovakia, the intensity and timing of fertility were significantly different in the Slovak Republic. Total fertility rate as well as completed cohort fertility in the Slovak Republic reached significantly higher values. On the other hand, there was a substantial decline in the intensity of childbirth. This decline has become the main developmental feature of Slovak Republic up to the present. Similarly as in the Czech Republic, it was interrupted only by post-war compensatory phases and short recovery periods in the 40s and 70s. Total fertility, as well as completed cohort fertility in the youngest generations in both countries, fell significantly below the threshold of two live births per woman. This development was significantly affected by the dramatic transformation after 1989.

After the Second World War, the Czech Republic and the Slovak Republic were also converging from the perspective of fertility intensity and age distribution of reproduction. Especially in the Czech Republic, there was a significant shift in childbirths to younger age and to the concentration of reproduction into a narrow age span. The result of these changes in both countries was a decline and then stabilization of the mean age at first birth at very low levels. Another important feature of reproduction in the socialist era was the very low proportion of children born out of wedlock, low level of childlessness, preference for a two-child family model, and frequent premarital conceptions. After 1989, the picture has changed completely. We can identify extensive postponement of childbearing, declining fertility rate, increase of childlessness, as well as the increased proportion of children born out of wedlock. In both countries, there is a significant pluralization of reproduction.

Mortality rates in the Czech Republic and especially in the Slovak Republic after the establishment of Czechoslovakia were unfavorable. Short life expectancy at birth, high infant and child mortality, as well as mortality rates for infectious and epidemiological diseases were the main features of the lagging behind of Europe's demographically most advanced countries. Despite some improvement in the inter-war period, the situation changed significantly only after the Second World War. The rapid decline in infant and child mortality, as well as suppression of the impact of infectious diseases contributed to it. In terms of mortality conditions, the Czech Republic and the Slovak Republic reached the European average.

However, the next quarter of a century has brought stagnation. In males at productive age, mortality rates even deteriorated slightly, particularly in terms of cardiovascular and some oncological diseases. The situation has begun to improve again in both countries only after 1989. Over the last quarter of a century, in the Czech Republic and in the Slovak Republic we can identify continuous prolongation of life expectancy.

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

RNDr. Branislav Šprocha, PhD., absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Výskumného demografického centra Inštitútu informatiky a štatistiky v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku rodinného a reprodukčného správania, vplyvu populačného vývoja na spoločnosť. Okrem toho sa zaoberá analýzou vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematikou populačného prognózovania.

RNDr. Luděk Šídlo, PhD., je odborným asistentom na Katedre demografie a geodemografie Prírodovedeckej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe, kde pôsobí od roku 2007 a kde v roku 2010 ukončil doktorandské štúdium demografie. Od roku 2009 je členom Hlavného výboru Českej demografickej spoločnosti, v ktorej od roku 2015 vykonáva funkciu vedeckého tajomníka. Vo svojej výskumnej činnosti sa zaoberá predovšetkým aplikovanou demografiou (vplyvy demografického starnutia na vybrané oblasti verejnej sféry, najmä na oblasť zdravotníctva) a regionálnou demografiou (územná diferenciacia plodnosti v Českej republike po roku 1990).

KONTAKT

branislav.sprocha@gmail.com

ludek.sidlo@natur.cuni.cz